

KİTAP TANITIMI

Bernard Lewis

***Race and Slavery in the Middle East An Historical Enquiry,
Oxford University Press, New York, 1992, VII+184 ss.***

Doç.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Ortadoğu'da İrk ve Kölelik Bir Tarih Sorgulaması isimli eser İngilizce olup Kölelik (3-15), İrk (16-20), Arabistan'da İslâm (21-27), Önyargı ve Takva, Edebiyat ve Hukuk (28-36), Fetih ve Esaret (37-42), Etnolojik Riskler (43-49), Afrika'nın Keşfi (50-53), Siyah ve Beyaz (54-61), Asker Köleler (62-71), XIX.Yüzyıl ve Sonrası (72-77), İlga (78-84), Müsâvât ve Evlilik (85-91), İmaj ve Standart Şekil (92-98), Efsane ve Gerçek (99-102), Notlar (103-139), Belgeler (141-169), Minyatürlerin Kaynakları (170-172) ve İndeks (173-184)'den oluşmaktadır.

Esas olarak, insan toplumlarında hoşgörü ve hoşgörüsüzlük konusunda yapılan bir grup çalışmasına dayanan bu eserin, daha sonra devam eden araştırmalarla zenginlik kazandığını ifade eden yazar, araştırmaların sonucunun 1971'de New York'ta İslâm'da İrk ve Renk başlığı ile yayımlandığını; 1982'de ise Fransızca tercümesinin neşredildiğini belirtmektedir (s.V). Bu arada İslâm'da kölelik konusunda ilmî araştırmaların azlığını da konunun hassas oluşuna bağlamaktadır. Böyle hassas ve büyük tarihî değeri olan bir konuyu, kendisinin polemikten uzak bir şekilde ve objektif olarak ele almaya çalıştığını ifade etmektedir (s.VI).

Yazar, bir tespit olarak köleliğin bütün antik Asya, Afrika, Avrupa medeniyetlerinde ve Christopher Columbus döneminden önce Amerika'da bulunduğunu; diğer dünya dinleri yanında Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinlerinde uygun bulunduğunu belirtmektedir (s.3). Bu bağlamda Eski ve Yeni Ahid kölelik kurumunu tanımakta ve kabul etmektedir (s.4). Aynı şekilde Kur'an da köleliğin varlığından yola çıkmış ve bu kurum ile ilgili uygulamaları düzenlemiştir. Ancak Kur'an'ın bu konudaki yaklaşımı antik dönem köleliğine iki önemli değişiklik getirmiştir. Birincisi, öncelikle hürriyetin benimsenmesi ve diğeri de belirli şartlar dışında hür insanların köleleştirilmesinin yasaklanmasıdır(s.5).

Hız Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde kölelik devam etmiştir. Ancak İslâmî yaklaşım büyük oranda Arap kölelerin konumunu geliştirmiştir (s.6). Köle, haklar açısından Roma ve Bizans dönemindeki durumundan çok daha iyi konumdadır. Köle sahibinin kölesine karşı sorumlulukları bulunmaktadır (s.7). Bu çerçevede İslâm toplumlarında zimmî statüsünde bulunan Hıristiyan ve Yahudiler köle edinebilmişlerdir (s.8). Hür bir müslüman köleleştirilemediği gibi, gayr-i müslim bir köle müslüman olsa bile köleliği sona ermemektedir. Bu arada zaman zaman köle ayaklanmaları da görülmüştür. Bu dönemlerde, komşu ülkelerin halkından köle olanlar tekrar kendi ülkelerine kaçma fırsatı bulabilmişlerdir. Meselâ, Osmanlı döneminde Avrupalı kölelerden kaçıp ülkelerine geri dönenler, hatıralarını ve nasıl yakalandıklarını kaleme almıştır (s.9).

Yazara göre köle nüfusu dört şekilde oluşmaktaydı: esaret (capture), vergi (tribute), doğum yoluyla çoğalma (offspring) ve satın alma (purchase). İslâm'ın ilk döneminde fetihler sırasında savaşlarda esir alma yoluyla kölelik en önemli yoldu. Ancak İslâm dininin yayılması ve zimmî statüsünün benimsenmesiyle, bu yolla kölelik oldukça sınırlandırılmıştır. Vergi olarak köle sağlanması, örnek olarak 31/652'de Nûbe ile yapılan antlaşmada görülmektedir. Antlaşmaya göre yıllık birkaç yüz adet köle Nûbe tarafından sağlanacaktır. Söz konusu uygulama 12.yy.a kadar devam etmiştir. Doğum yoluyla köle sağlanması oldukça azdır. Zira İslâmî Orta Çağ'da köleler değişik mülahazalarla azat edildikleri için, evlilik ve doğum yoluyla köle edinilmesi oldukça nadir olarak gerçekleşmiştir. Satın alma yoluyla köleler, sınır bölgelerden önemli merkezlere getirilerek köle pazarlarına dağıtılmıştır. Meselâ, Orta Çağ ve Osmanlılar döneminde hadımlar öncelikle Slavlar'dan ve Habeşistan (Etiyopya)'dan sağlanıyordu. Ayrıca Rum, Batı Afrikalılar, Hindistanlılar ve zaman zaman da Batı Avrupalılar'dan sağlanıyordu (s.9-10).

Aynı şekilde İslâm dünyasının köle nüfusu bir çok ülkeden tedarik ediliyordu. Prensip olarak yeni fethedilen bölgelerden yani Mümbit Hilal, Mısır, İran, Kuzey Afrika, Orta Asya, Hindistan ve İspanya'dan sağlanıyordu. Az sayıda köle de Çin, Güneydoğu Asya ve Bizans İmparatorluğu'ndan sağlanıyordu. Sakâlibe olarak bilinen Orta ve Doğu Avrupalı köleler Fransa ve İspanya üzerinden kara yolu ile, Kırım üzerinden Doğu Avrupa'dan ve deniz yoluyla da Akdeniz'den getiriliyordu. Siyah köleler Batı Afrika'dan pek çok yoldan İslâm dünyasına getirilmekteydi. Türk köleler de bozkırlardan getirilip Semerkand ve diğer Orta Asya şehirlerinde pazarlarda satılıyor ve buralardan İran, Mümbit Hilal ve ötesine ihraç ediliyordu. Osmanlılar zamanında ise devşirme yoluyla Hıristiyan Balkan topraklarından sağlanmıştır. Ancak bu yolla elde edilenler askerî ve sivil alanlarda istihdam edilmiştir. Buna karşılık yine Osmanlılar döneminde köle ihtiyacı yeni kaynaklardan da sağlanmıştır. Bunlar Kafkaslar, Gürcüler, Çerkezler ve civar bölgelerin insanlarıdır. Bunlar arasından güzel kadınlar ve yakışıklı erkekler getirilmiştir. Ayrıca Kırım Tatar Hanlığı'ndan da köle sağlanmıştır. Şöyle ki, Tatar akıncılar her yıl Orta ve Doğu Avrupa içlerine akın düzenleyip getirdikleri çok sayıda erkek ve kadın köleyi Kırım üzerinden gemilerle İstanbul ve diğer Türk şehirlerine göndermişlerdir. Bu ticaret Rusların 1783'te Kırım'ı işgaliyle sona ermiştir (s.11-12).

Eserin bu kısmında yazar köle fiyatları konusunda da fikir vermektedir. Meselâ, Orta Çağ Mısır dönemine ait bir belgeye göre köle kızlar ortalama 20

dinardır. Bir başka belgeye göre siyah köleler 200-300 dirhem arasındadır. Hadımlar iki veya üç kat daha pahalıdır. Siyah kadın köleler 500 dirhem civarında; eğitilmiş şarkıcı kızlar 10.000 veya 20.000 dirhemdir. Çoğunlukla askerî amaçlarla satın alınan beyaz köleler ise daha da pahalıdır (s.13).

Kölelerin istihdamına gelince, köleler pek çok alanda istihdam edilmiştir. İslâm dünyası köle sistemine dayalı bir üretim hayatı sergilemediği gibi, kölelik de tamamen ev işleriyle sınırlı kalmamıştır. Ancak bu noktada en çok ev işlerinde istihdam edilen köleler ile ticarî amaçla istihdam edilen köleler hakkında tam bir bilgiye sahip bulunmaktayız (s.13). Bu arada askerî köleler, bir bakıma köle nüfusun aristokrat kesimini oluşturmaktaydı. Diğer taraftan köleler içinde en çok imtiyaz sahibi olanlar ise müzik, resim ve edebiyat gibi sanat alanında faaliyet gösterenlerdi. Zira Orta Çağ'da şarkıcı, dansçı ve müzisyenlerin çoğu en azından köle asıllı idi. Meselâ, Fars asıllı köle Ziryab, Bağdat'ta sarayda en meşhur olan kimse idi (s.15).

"İrk" (race) kelimesinin son elli yılda Batı dillerinde önemli anlam değişikliklerine maruz kaldığını ifade eden yazar (s.16), bu bağlamda diğer toplumlarda olduğu gibi Orta Doğu toplumlarında da "race" in ırk anlamında "diğer" kelimesinin, özellikle bir başka dili konuşan kimseyi tanımladığına işaret etmektedir. Yine bu anlamda başka ırklar da onlar tarafından bilinmekteydi (s.17). İslâm'ın gelişiyse ırklar arası ilişkilerde tamamen yeni bir durum oluşmuştur. Zira İslâm ilk defa Güney Avrupa'dan Orta Afrika'ya, Atlantik Okyanusu'ndan Hindistan ve Çin'e uzanan gerçekten evrensel bir medeniyet meydana getirmiştir (s.18). Bu noktada Araplar, esmer beyazlar olarak kendilerini, örneğin Kuzey'in daha maharetli insanlarından üstün hissetmişlerdir (s.19). Bu noktada İslâm kelimesi en azından üç farklı anlamda kullanılmıştır: Hz.Muhammed'in öğrettiği din, bu dini izleyen gelişme ve Hristiyanlığın karşısı. Bu sebeple Müslümanların etnisite, ırk ve renk konusundaki tavırlarını tartışırken bu tanımların dikkate alınması gerekmektedir. Nitekim yazarın kendisi de bu noktayı göz önünde bulundurmaktadır (s.20).

Kur'an'da herhangi bir ırka veya renge dayalı ön yargı yoktur. İrk meselesi Kur'an'da hararetle tartışılan bir konu değildir. Bu konu daha sonraki dönemlerde problem haline gelmiştir. Meselâ, Arapça şiir ve tarihî rivayetlerde İranlılar'dan zaman zaman "kırmızı insanlar" (the red people) tarzında bahsedilmiştir. Aynı şekilde siyahî insanlar için de "Habeş" terimi kullanılmıştır (s.21-22).

İslâm öncesi dönemde ve İslâm'ın ilk dönemlerinde anti-siyah ön yargısının geliştiği görülmektedir. Bu noktada bir çok Arap şairinin siyah olarak tanımlandıkları ve Ağribetü'l-Arap (Araplar'ın kargaları) şeklinde bilindikleri görülmektedir. Bunların bir kısmı esmer renkli Arap, bir kısmı da Arap ve Afrikalı anne-babadan dünyaya gelmiş kimselerdi. Bu şairlerden birisi olan Suhaym (v.660), köle olarak doğmuş ve Afrika menşeli bir kimseydi (s.28). İlk siyah şairlerin en iyi bilineni muhtemelen Ebû Dulâme (v. 776) idi. O da bir köle idi ve ilk Abbasi halifelerinin saray şairi ve soytarısı olmuştur (s.30). VIII.yy.dan sonra Arap edebiyatında tanınmış birkaç siyahî şair dikkat çekmektedir. Ancak bu noktada siyahî Afrikalı Müslümanlar Arapça'yı ilim dili olarak kullanmış; şiir dili olarak ise kendi dillerini tercih etmişlerdir (s.31).

Yazara göre siyahlık problemi Cahız'ın bir çalışmasında enine boyuna tartışılmıştır. "Siyahların Beyazlara Karşı Övünmeleri" başlıklı çalışmada özellikle Zenc'ler, Doğu Afrikalı Siyahlar kendilerini küçük gören kimselere karşı müdafaa edilmiştir (s.31). Aynı şekilde Orta Çağlar'da siyahileri savunmak için yazılan kitaplar özellikle Habeşlerle ilgilidir. Bunların ilklerinden bir tanesi Cemâlüddin Ebu'l-Ferac İbnü'l-Cevzi (v. 1208) tarafından yazılmıştır (s.33).

Kısacası yazara göre, eski Arabistan'da ırkçılık (racism) bilinmiyordu. İslâmî yaklaşım da bunu kınadığı gibi, Allah katında bütün Müslümanların eşitliğini ilan etmiştir. Ancak edebiyat alanına bakıldığında yeni ve bazen de kötü bir şekilde ırka dayalı düşmanlık ve ırk ayrımı İslâm dünyasında ortaya çıkmaktadır (s.36).

Bu yeni durum üç önemli gelişmenin neticesinde görülmüştür. Birincisi fetihlerdir (s.37). İkincisi fetihlere bağlı olarak Araplar'ın Habeş dışında daha geniş bir coğrafyayı tanımış olmaları ve üçüncü gelişme de kölelik ve köle ticaretinin canlanması ve artışıdır (s.41).

Eski Araplar, diğer bütün insanlar gibi dünyayı kendileri ve diğerleri arasında ikiye taksim etmişlerdi. Arap olmayanlar için "Acem" tabiri kullanılmaktaydı. Bu noktada Araplar etnik farklılardan tam olarak haberdar, fakat ırkî farklılıklardan ise çok daha az haberdar durumdadılar. Onlar daha çok kabileler arasındaki farklılıklarla ilgilenmekteydiler. Arap kabileleri bu bağlamda Kuzeyli ve Güneyli olmak üzere başlıca iki gruba bölünmüştü (s.43). Fetihlerle birlikte yayılmanın neticesinde kabile ayrımı içinde Araplar hakim bir unsur olarak var olmaya devam ederken, "Mevâlî" olarak isimlendirilen Arap olmayan Müslümanlar, Arap kabilelerinin müttefikleri veya düşmanları olarak İslâm toplumunda yer almıştır. Bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak da etnik ilişkilere dikkat çekilen çalışmalar edebî ve ilmi çerçevede kaleme alınmıştır (s.44). Meselâ İbn Kuteybe (v. 889) siyahlardan bahsederken onların çirkin ve biçimsiz olduklarını, zira sıcak memleketlerde yaşadıklarını; sıcağın onları daha rahimlerde iken yaktığını ve saçlarını kıvrıkcılaştırdığını ifade etmiştir. Bu noktada özellikle Şuûbiyye'nin argümanları ve Araplar'ın onlara cevapları millî özellikler, farklılıklar ve yeteneklerin edebiyat alanında geniş bir şekilde tartışılmasına yol açmıştır (s.46). Hatta zamanla etnik grupların sahip oldukları potansiyeller konusunda eşit olup olmadıkları veya bir kısmına diğerine oranla bazı ayrıcalıklar bahşedilip bahşedilmediği şeklinde sorular gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Bu noktada Orta Çağlar'ın en büyük tarihçisi ve sosyal düşünürü olan İbn Haldun (v. 1406) dikkat çekmektedir. Nitekim o eserinin bir bölümünün tamamını iklimin insan karakteri üzerindeki tesiri konusuna ayırmıştır. Aynı şekilde Saïd el-Endelüsî (v. 1070), medenî milletleri sınıflandırmaya teşebbüs etmiştir. Meselâ ona göre Hintliler, İranlılar, Keldânîler, Romalılar, Mısırlılar, Araplar ve Yahudiler bilim ve öğrenmeyi geliştiren milletlerdir ve sadece bunlar medeniyete katkıda bulunmuştur (s.47).

Müslüman coğrafyacılar ve daha az oranda tarihçiler bütün bu çeşitli insanlar hakkında bir şeyler söylemiştir. Bilâdu's-Sûdân terimi, klasik dönem kullanımında bütün siyah Afrika'yı ifade etmek üzere kullanılmıştır (s.50). Bazı yazarlar siyah Afrikalıların farklı gruplarını birbirinden dikkatli bir şekilde ayırt ederken, bir kısmı ise hepsini Sûdân başlığı altında ele almıştır. IX.yy.dan itibaren Arap ve diğer Müslüman yazarlar kölelerin siyah ülkelerden Kuzey ve

Doğu'ya doğru hareketleri konusunda bilgi sağlamaya başlamıştır. Zaman zaman da sahip oldukları siyah kölelerin ana yurtları ve etnik kökenlerini tartışmıştır. Meselâ İbn Hurdazbih (v. 912/913) Zencler'in vatanını, Aden'e kölelerin ulaştığı yerlerin birisi olarak tanımlamıştır (s.51). Bu sırada siyah Afrikalılar konusunda genel olarak olumsuz kanaatler sergilenirken, bazı Müslüman yazarlar, şahsî bilgilerinden hareketle dengeli ve gerçekçi bilgiler sunmuştur (s.52). Müslümanların gücü ve İslâm dini siyah Afrika'ya yayıldıkça da bu bölge İslâm dünyasının bir parçası haline gelmiştir. Buna bağlı olarak da Afrikalılar hakkındaki kötü anlamda aşırı ve mübalağalı haberler daha azalmıştır (s.53).

Halbuki, daha önce de işaret edildiği gibi, Kur'an üstün ve aşağı derecede olan ırklar şeklinde bir ayırım yapmamıştır. Ancak bazı ilk dönem rivayetlerinde, İslâm toplumunda diğer insanlar karşısında Araplar'a bir takım imtiyazlar tanındığı görülmektedir. Hatta Halife Ömer'in, hiçbir Arab'ın köle olarak alınamayacağı şeklinde bir söz söylediği nakledilir. Ancak bazı putperest Araplar'ın ilk halifeler ve hatta Hz.Peygamber tarafından köle olarak alındığı bilinmektedir. Nitekim IX.yy.da bu imtiyazlı konum sona ermiştir. Fakat X. ve XI.yy.da bazı Müslüman filozofların farklı düşündükleri görülmektedir. Meselâ İbn Sina (v. 1037), Allah'ın ilahî lütf ve hikmetinin bir parçası olarak çok sıcak ve çok soğuk memleketlerdeki insanların tabiatları icabı köle olduklarını ve yüksek şeylerden mahrum olduklarına işaret etmiştir. Bu sebeple de kölelik ve efendilik tabiidir. Ancak bu tür görüşler, Müslüman fakihlerin eserlerinde yer almamıştır. Zira onlar hiçbir hür müslümanın, herhangi bir ırk ayırımı yapmaksızın, köle edinilemeyeceğini kabul etmektedirler; bunun karşıtı görüşü de reddetmektedirler (s.55).

Her şeye rağmen Orta Çağlar'da siyah ve beyaz köleler için farklı terimler kullanılması adet haline gelmiştir. Beyaz köleler "memluk" olarak isimlendirilirken, siyah köleler "abd" olarak isimlendirilmiştir. Kuzey Afrika'da ise "hâdim" kelimesi özellikle siyah köle, köle kadın veya odalık cariye anlamında kullanılmıştır (s.56).

Yazara göre askerî kölelik, antik dönemde de biliniyordu fakat yaygın değildi. Özellikle VII. ve VIII.yy.da Arap ordularının ve arkasından İslâm'ın yayılmasından sonra, fethedilen ülkelerin insanların çoğu esir edildi, köleleştirildi, İslâm'a döndürüldü ve serbest bırakıldı; bunların büyük kısmı da İslâm ordularına katıldı. Doğu'da İranlılar, Batı'da Berberiler Arap ordularını güçlendirdi ve İslâm'ın sonraki yayılmasına önemli oranda katkıda bulundu (s.62). Daha sonra da halifeler, bu unsurlardan özel ordularını oluşturdular. Özellikle Orta Asya Türkleri Doğu ordularının büyük çoğunluğunu oluşturdular (s.64). Hatta askerî anlamda köle asker ve birlikler oldukça etkiliydi. Orta Çağlar'da Mısır memlukları Haçlıları yenmiş ve Moğol ilerleyişini durdurmuştur. Nitekim İbn Haldun Türkler'in gelişini, İslâm devletinin ve müslüman toplumunun güvenlik ve bekası için ilahî lutfun bir tezahürü olarak görmüştür (s.64-65).

Bu noktada Doğu İslâm dünyasında Müslüman askerî kölelerin çoğunluğu beyazdı. Siyah askerî köleler bilinmiyordu; ancak belirli dönemlerde önem arz etmişlerdir (s.65). XV.yy.ın sonlarına doğru siyah köleler ateşli silah kullanan birimlere kabul edilmiştir (s.68). Buna karşılık Batı İslâm dünyasında siyah

kölelerin oluşturduğu birlikler daha yaygın ve etkindi. Hatta süvariler arasında bile yer alıyorlardı (s.69). XVIII.yy.ın sonunda siyahlar Mısır'da memluk güçleri arasına katılmıştır. XIX.yy.da ise dikkat çeken bir oranda yeniden orduda görülmüşlerdir. Hatta 25 Ocak 1858 tarihli bir İngiliz deniz raporuna göre siyahî denizciler Türk deniz kuvvetlerinde bile görev yapmaktaydı (s.70).

Yazara göre orduda kölelerin istihdamı, bazı istisnalarla birlikte İslâmî bir yenilik iken, otorite sahibi kölelik daha gerilere, antik döneme gitmektedir. Abbasi halifeleri ve daha sonraki Müslüman hanedanlıklarında köle menşeli insanlar idare muhitinde gözükmüşlerdir. Ancak idarî sistemde, sarayda görev yapan kölelik sistemi en son ve en mükemmel gelişimine Osmanlı İmparatorluğu döneminde şahit olmuştur. Öyle ki bütün askerî ve sivil köleler "kul", yani sultanın kulu statüsüne kavuşmuştur (s.71).

XVIII.yy.ın sonlarından itibaren Afrikalı kölelerin Orta Doğu ve Kuzey Afrika çarşılarında satıldığına dair sayısız haber elde mevcuttur. Bu durum köle ticaretinin daha Kuzeye doğru yayıldığını ortaya koymaktadır (s.72). Bu noktada Libya'da Tripoli ve Bingazi önemli köle ticareti merkezleri haline gelmiştir. Diğer taraftan Hicâz, önemli bir ticaret merkeziydi. Nitekim köleler Hicâz'a deniz yoluyla Doğu Afrika'dan getiriliyor ve buradan Kuzey'e ve hatta Mısır'a gönderiliyordu (s.73). Siyah kölelerin bu şekilde getirilmesinin temel amacı ev işlerinde istihdam edilmeleriydi (s.74). Hatta Avrupalı seyyahların gözlemlerine göre de bu köleler, büyük sıkıntılar içinde getiriliyor ve şehirli sahiplerine satıldıklarında bu sıkıntılı dönemleri sona eriyordu. Zira şehirli efendileri onlara çok iyi davranıyordu. Özellikle de beyaz kölelerin yokluğunda siyah köleler, daha önce beyaz kölelerin üstlendiği ve yerine getirdiği konum ve görevlere getiriliyordu. Nitekim XIX.yy.boyunca siyah köleler ve çoğu zaman da siyah azatlı köle olarak önemli makamları işgal ettikleri ve büyük bir güce sahip oldukları bilinmektedir. Bu durum Arabistan'da sık olarak görülürken, Orta Doğu'nun diğer yerlerinde ve Kuzey Afrika'da daha seyrek görülmektedir (s.77).

XIX.yy.da önce İngiltere'de ve sonra diğer Batı ülkelerinde güçlü bir ilgacı harekete yol açan köleliğe karşı kuvvetli tepki, İslâm ülkelerini de etkilemeye başladı. Başlangıçta kölelik kurumunun ortadan kaldırılması değil, bu kurumun pasifleştirilmesi ve özellikle köle ticaretinin kısıtlanması ve sonuçta ortadan kaldırılması düşünülmüştü. Aslında Müslüman toplumlarında kölelerin durumu hür ve fakir insanlardan daha iyi olmasına karşılık köle elde edilmesi ve nakli çoğu zaman korkunç oranda zorluk getiriyordu. İşte bu durumlar Avrupalı kölelik karşıtlarının esas ilgisini çekmiştir. Bu sebeple de özellikle Afrika'daki köle ticareti trafiğini ortadan kaldırmak üzere çaba sarf etmişlerdir (s.78).

Ancak bizzat köleliğin ilgası, İslâmî açıdan nerdeyse imkansız bir durumdu. Zira Allah'ın izin verdiğini yasaklamak, yasakladığına izin vermek kadar büyük bir hata idi ve kölelik ilahî kanun tarafından caiz görülmüş ve düzenlenmiştir. Köleliğin tedricen azaltılması ve sonunda kaldırılması pek çok İslâm ülkesinde XIX. ve XX.yy.da gerçekleştirilmiştir. Meselâ alınıp satılan kölelik uygulaması, yeni kurulan Yemen Cumhuriyeti'nde 1962'de kaldırılmıştır. Siyahî kölelerin serbest bırakılmasını ilk defa emreden Tunus Beyi'dir. 1846 yılı Ocak ayında Tunus Beyi tarafından yayımlanan kanun ile isteyen kölelere vatandaşlık hakkının verilmesi gerektiği ilan edilmiştir. Bu noktada Türkiye'de kölelerin

serbest bırakılması sürecinin 1830'da başladığı söylenebilir (s.78-79). 1857'de İngilizler, Hicâz dışında diğer bölgelerde Osmanlı topraklarında siyah köle ticaretini yasaklayan Osmanlı fermanını çıkartmıştır. Bu uygulama karşısında Hicâz bölgesinden karşıt sesler yükselmiş ve Şeyh Cemâl bu yasağın İslâm hukukuna aykırı olduğuna ve kaldırıldığına dair fetva yayınlamıştır. Hatta bu fetvada Türklerin mürted oldukları ve hem onlar ve hem de onlara tabi olanlar ile savaşmanın farz olduğu belirtilmiştir. Bunun neticesinde Hicâz bölgesinde Osmanlılara karşı isyan başlamıştır. Ancak isyan ertesi yıl tamamıyla bastırılmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen köle trafiği bu bölgede devam etmiştir (s.80-81).

XIX.yy.ın sonlarında Arap Yarımadası dışında beyaz kölelik hemen hemen ortadan kalkmış ve siyah kölelik de oldukça azalmış ve XX.yy.ın ortalarına kadar devam etmiştir (s.82).

Bundan sonra yazar, müslüman veya gayr-i müslim, hür veya köle insanlar arasındaki müsâvât ve evlilik konusunda küfûv yani denklik üzerinde durmaktadır. Bu konuda Hz.Peygamber'in uygulamasından ve fakihlerin görüşlerinden bahsetmektedir (s.85-88). Uygulama noktasında küfûv sebebiyle, meselâ bir siyah erkeğin bir Arap kadınla evliliği uygulamada görülmemiştir (s.88).

Yazara göre Orta Çağ edebiyat ve folkloründe yabancı ve aşağı derecede görülen insanlara, özellikle de kölelere karşı suçlama ve yermelere yer verilmiştir. Meselâ Seyyid el-Hımyerî (v. 789) olarak bilinen Arap şairi ile ilgili bir anekdotta, bir siyahî gençle ikisi arasında cereyan eden bir konuşmada, birbirilerini ten renkleri, burun ve dudak yapıları sebebiyle tahkir ettikleri görülmektedir (s.92). Diğer taraftan siyahlar olumlu yönde cesur, cömert, müziğe karşı kabiliyetli şeklinde de tasvir edilmiştir (s.93). Bu noktada siyahların en yaygın olumlu standart özelliği, saf ve dindar olmalarıdır (s.94). Buna karşılık özellikle İran mitolojisinde siyahlar canavar şeklinde tasvir edilmiştir (s.96). Osmanlı döneminde ise, meselâ Kızlar Ağası olarak bilinen siyahî Harem Ağası, Osmanlı sarayında önemli bir şahsiyetti. Bu sebeple de minyatürlerde önemli şahsiyetlerle birlikte yer almıştır. Nitekim bunların birisinde Osmanlı veliahtları, iç oğlanları ve siyahî hadımlar Haliç'te bir akşam eğlencesinde bir aradadır. Bir diğerinde ise Harem Ağası, Osmanlı veliahdının sünnet merasimini yönetmektedir (s.98).

Kitabın son bölümünde, geçmişte Orta Doğuda önyargı ve ırkî ayırım konusunda efsaneleri gerçek gibi ortaya koymaya çalışanların çizdikleri yanlış tabloyu düzeltmeye çalıştığını ifade eden yazar, bir hatayı düzeltirken başka bir hataya düşmemek gerektiğini söylemektedir. Ona göre Orta Çağ'da insanlar, günümüzde Güney Afrika'da var olan ve son zamanlara kadar Amerika'da tatbik edilen ırkî baskı ve zulmü uygulamamıştır. Bu durumda böyle bir tablo nasıl ortaya çıkmıştır? Ona göre Batı menşeli efsanenin kaynakları, Orta Doğu tarihinden daha çok Batı ve Amerika tarihinde bulunabilir. Hatta bu noktada yapılan mukayeseler neticesinde bazı Avrupalı gözlemciler, Müslümanların tatbik ettiği köleliği savunmak veya en azından Müslümanların ırkla ilgili tavırlarını övmek durumunda kalmıştır (s.99).

Bu konuda savunma değişik şekillerde ortaya çıkmıştır. Meselâ, karşılaş-

tırma yapanlardan bir tanesi Avusturyalı âlim-diplomat Alfred von Kremer'dir. 1863'te yayımlanan kitabında müslüman efendi ile kölesi arasında en iyi kişisel ve pek çok ilişkinin var olduğuna dikkat çekmiştir (s.99-100). Bu arada İslâm dünyası ile Amerika'daki köleliği mukayese eden seyyahlar çoğunlukla birbirinden farklı iki köle istihdamını karşılaştırdıklarını göz ardı etmişlerdir. Batılı seyyahların Doğu'da karşılaştıkları ve tavsif ettikleri köleler, ev işlerinde istihdam edilenlerdi ve bunlar şüphesiz Amerika'dakilerden daha iyi durumda idi. Halbuki diğer taraftan işçi olarak çalışan köleler de vardı ve Avrupalı seyyahlar bunları nadiren görmüş ve tasvir etmişlerdir (s.100-101).

Yazara göre İslâm'ın ırkı açıdan masum olduğu efsanesini Batılılar oluşturmuş ve bu efsane Batı'nın amacına hizmet etmiştir. Zira bu şekilde Batı'daki düşünceleri cezalandıracak bir sopa elde edilmiştir. Meselâ XVIII.yy.da Aydınlanma filozofları İslâm'ı dogma ve gizemler ihtiva etmediği için methetmiştir (s.101). Oluşturulan bu efsanenin en önemli unsuru Edward W. Blyden'dir. Siyah bir Batı Hindistanlı olan Blyden, Liberya'da misyonerler tarafından eğitilmiş, ancak bu amaçla Afrika'da bulunduğu dönemde İslâm'ın Afrikalılar'ın ihtiyaçlarına Hıristiyanlık'tan daha iyi cevap verdiğini müşahede etmiştir. Bu sebeple de yazılarında Hıristiyanlar'ın suçlarına vurgu yaparken Müslümanlar'ın hoşgörüsünü romantize etmiştir (s.102).

Sonuç olarak bir Oryantalist gözüyle Orta Doğu'da ırk ve kölelik konusunu tarihî kaynaklar ve farklı belgeler ışığında ele alan bu eser, başlangıçtan günümüze kadar uzanan bir süreçte, üzerinde farklı açılardan araştırmaların yapılması gereken bir konu üzerinde ilginç tespit ve değerlendirmelere yer vermektedir. Kölelik gibi üzerinde çok şeyler söylenebilecek zor bir konuda yeni araştırmalar için bazı ipuçları sunan çalışma, ülkemizdeki araştırmacıların da dikkatle istifade edeceği bir eser konumundadır.